

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

Tom XI

Ośrodki miejskie

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM XI

OŚRODKI MIEJSKIE

Redakcja

Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka

Darłowo – Sławno
2013

Spis treści

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI, JAN SROKA

**Ośrodki miejskie ziemi sławieńskiej
– czynnik kulturotwórczy? .....** 7

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI, JAN SROKA

**Stracone złudzenia? 20 lat zmagania z rzeczywistością
– kalendarium Fundacji „Dziedzictwo” .....** 15

ŁUKASZ BANASZEK, LIDIA WRÓBLEWSKA

**Teledetekcja archeologicznych
krajobrazów ziemi sławieńskiej. ....** 45

WACŁAW FLOREK

**Naturalne krajobrazy ziemi sławieńskiej
w kontekście geologicznej historii Pomorza .....** 81

ZBIGNIEW SOBISZ

**Flora naczyniowa
alei i szpalerów gminy Sławno. ....** 109

MARTIN SCHOEBEL

**Die archivische Überlieferung der Städte und Gemeinden
des Landkreises Schlawe im Landesarchiv Greifswald .....** 125

ANDRZEJ CHLUDZIŃSKI

Nazwy miast powiatu sławieńskiego. 145

EWA GWIAZDOWSKA

**Rozwój urbanistyczny Sławna w świetle planów miasta
od czasów nowożytnych po współczesność .....** 161

JOANNA CHOJECKA

Gottlieb Samuel Pristaff i jego widoki miast pomorskich. 183

MARIA WITEK, WALDEMAR WITEK

Zabudowa ryglowa w przestrzeni miast powiatu sławieńskiego 199

JÓZEF LINDMAJER

Prasa w powiecie sławieńskim do II wojny światowej.

Fakty i rozważania..... 221

KACPER PENCARSKI

Problemy społeczne i gospodarcze

Darłowa i Sławna w latach 1918–1939 267

WOJCIECH SIWIŃSKI

Sytuacja aprowizacyjna ludności powiatu sławieńskiego

w pierwszych miesiącach polskiej administracji w 1945 roku 301

JERZY BUZIAŁKOWSKI

80 lat Muzeum na zamku w Darłowie (1930–2010)..... 313

KONSTANTY KONTOWSKI

Cmentarze i miejsca pamięci o zmarłych w Darłowie..... 357

Tablice barwne 379

Indeks nazw osobowych 397

Indeks nazw geograficznych..... 405

Lista adresowa autorów 413

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM XI

OŚRODKI MIEJSKIE

2013

JOANNA CHOJECKA

Koszalin

Gottlieb Samuel Pristaff i jego widoki miast pomorskich

Wprowadzenie

Współcześni badacze nieustannie odnajdują w historycznej ikonografii pomorskiej bogate źródło informacji. Mieszkańcy Pomorza Zachodniego często szukają tam inspiracji do bliższego poznania historii znanych sobie miejsc. Obrazy, grafiki, ryciny, rysunki, zdjęcia, pocztówki przyciągają wzrok i pobudzają wyobraźnię, prowokując wręcz do ożywiania miejsc, ludzi, budynków. Ta uniwersalność przekazu oraz odwoływania się do ikonograficznych ujęć miejsc zaczęła przybierać na sile w XVII wieku, aby w kolejnych stuleciach, dzięki rozwijającej się technice utrwalania obrazu, coraz powszechniej występować i dostarczać licznych precyzyjnych informacji. Tą drogą materiały ikonograficzne, których autorzy początkowo koncentrowali się głównie na wymiarze artystycznym dzieła, w kolejnych stuleciach stawały się bezcennymi dokumentami, wiarygodnie i z detalami obrazując uchwycone miejsca i obiekty.

Najstarsze widoki miast pomorskich spotykają się także współcześnie z dużym zainteresowaniem, właśnie ze względu na ich dużą wartość histo-

ryczną oraz walory artystyczne Dzięki mecenatowi ówczesnych książąt pomorskich, rozwojowi kultury i sztuki w ikonografii pomorskiej swój trwały ślad pozostawił twórca XVII-wiecznej mapy Księstwa Pomorskiego, kartograf Eilhard Lubinus, a wraz z nim Johann Wohlfart, autor 49 bezcennych widoków miast pomorskich, zamieszczonych na owej mapie. Inne znakomite źródło ikonograficzne do dziejów Pomorza to Matthäusa Meriana *Topographia Germaniae* (1652), w którym autor zawarł między innymi widoki ponad 20 miast pomorskich. Jak się jednak okazuje, wśród uznanych i sławnych twórców znaleźli się i tacy, których wkład w historię pozostaje nadal przedmiotem dyskusji i sporów na temat ich wiarygodności.

1. Gottlieb Samuel Pristaff

Taki właśnie kontrowersyjny dorobek historyczny pozostawił po sobie Gottlieb Samuel Pristaff, zmarły w 1736 roku w Anklam, związany z kręgiem historyków i miłośników Pomorza w Greifswaldzie i Szczecinie. Ten barwny Pomorzanin, posługujący się językami słowiańskimi (także kaszubszczyzną), zasłynął niechlubnie w historii, dokonując licznych fałszerstw zabytków historycznych do dziejów Pomorza. Autor falsyfikatów posiadał wyjątkowy, jak na owe czasy, talent i to nie tylko jako fałszerz pojedynczych dokumentów. Wiele prac zwartych napisał wprawdzie pod własnym nazwiskiem, często jednak w oparciu o dokumenty, które sam fabrykował, a także powołując się na takie źródła, o których nikt ani wcześniej, ani później nie słyszał.

Dopiero porównanie treści dyplomów uznanych za falsyfikaty Pristaffa, treści innych jego prac, tzn. pristaffianów, z wiarygodnymi źródłami, umożliwia weryfikację przekazu historycznego i wydobyć mało znanych faktów historycznych dotyczących Pomorza.

W niniejszym artykule bliższej analizie zostaną poddane przypisywane jego autorstwu dwa dzieła: „Historische und geographische Beschreibung aller verstörten Städte, Schlösser, Flecken, Dörfer und anderer merkwürdigen Örter, ingleichen derer Feld-Clöster des gantzen Pommmerlandes, aus alten glaubwürdigen Urkunden, Chronicken und Schrifften mit großen Fleiße vefasset auch mit aus der Antiquität herfürgesuchten Abrissen zu mehrer Beleuchtung zusammen getragen durch M. Adam Gerschovium in Danzigk 1670” oraz „Abbildung aller pommrisch- und rügianischen Städte, wie sie vor alters und itzo beschaffen”. Oba manuskrypty są przechowywane w Archiwum Krajowym w Greifswaldzie, w zbiorze rękopisów¹.

¹ Landesarchiv Greifswald (dalej: LAG), Rep. 40 III Nr 231 b, c. Do akt dołączona kartkę z uwagą: „Hinweis zu Rep. 40 III Nr. 231 b. Nach der Veröffentlichung von Pyl, Th., Geschichte der Greifswalder Kirchen und Kloster, sowie ihrer Denkmaler, Teil 3, s.

Obok zwanego opisu historycznego szczególnie zainteresowanie wzbudza luźny zbiór 69 barwnych rysunków miast pomorskich, zawierający dwa widoki tej samej miejscowości w różnych okresach historycznych. O ile ze strony tytułowej manuskryptu wynika, że opis miejscowości pomorskich miał jako by powstać w Gdańsku w 1670 roku, a jego autorem był Adam Gerschovius, o tyle strona tytułowa zbioru rysunków oprócz tytułu nie zawiera informacji o autorze i roku powstania. Jednak wiele wskazuje, że oba „dzieła” są kolejnymi pozycjami w dorobku fałszerza Gottlieba Samuela Pristaffa, a sam Gerschovius to najprawdopodobniej postać fikcyjna stworzona przez naszego bohatera.

Nie sposób jednak sięgać do powyższych opisów i poddawać analizie ich wartość historyczną oraz informacyjną, bez przybliżenia sylwetki autora. Gottlieb Samuel Pristaff urodził się w miejscowości Chociebuż (Cottbus) na Łużycach i był Serbołużyczaninem. Po ukończeniu studiów, podobnie jak jego ojciec Christian, został pastorem. Początkowo pełnił posługę w Treptow an der Tollensee, a od 1724 roku w Karcinie koło Trzebiatowa nad Regą (Langenhagen bei Treptow an der Rega), gdzie jako adiunkt pastora Johanna Friedricha Meyera wygłosił swoje pierwsze kazanie poświęcone opiece duchowej. Troska o stan duszy wiernych nie przeszkodziła mu jednak uwieść młodej żony swego starszego kolegi pastora i w 1726 roku uciec z nią do Gdańska. Został tam jednak odnaleziony przez władze pruskie, a po deportacji wcielono go do regimentu piechoty von Borcka stacjonującego w Stargardzie Szczecińskim. Po kilku latach, na półmetku służby wojskowej, zapadł na zdrowiu (prawdopodobnie cierpiał na gruźlicę) i po zwolnieniu ze służby w 1732 roku osiadł w Anklam (Pyl 1888).

W czasie pobytu na Pomorzu Gdańskim Pristaff miał nauczyć się języka polskiego i kaszubskiego, a także rozwijać swoje zainteresowania zabytkami. Kiedy pojawił się w 1732 roku w Greifswaldzie oraz w Szczecinie, cieszył się już opinią znawcy języków słowiańskich i zapewne z tego też względu uznano go także za znawcę starożytności.

Niespełna cztery lata później, 10 stycznia 1736 roku, zmarł w Anklam, pozostawiając po sobie rozliczny dorobek, w postaci m.in. runów, opisów historycznych, odpisów dyplomów i dokumentów, map, rysunków, a także mało pochlebną opinię wśród współczesnych mu historyków i badaczy pomorskich, którzy po zdemaskowaniu jego fałszerskiej działalności odsądzali go od czci

---

1302, handelt es sich bei der *Historischen...* um eine Pristaffsche Fälschung”. Na karcie inwentarzowej znajduje się odręczny zapis: „Vermutlich abgefasst durch den pomm. Geschichtsfälscher Pristaff; enth. ua. Karten von Pommern – Abbildung historischer Städte z.B. Arkona, Kloster Eldena (1670)”. Jednostka obejmuje łącznie 196 kart, ich numeracja, jak się wydaje, została naniesiona przez autora. Zawiera liczne rysunki, m.in. mapę Pomorza, widok ruin Arkony, wizerunki władców pomorskich.

i wiary. Czynili to z tym większą zaciętością, iż początkowo zyskał ich zaufanie i był cennym dostawcą pamiątek „starożytności”. Wystarczy powiedzieć, że w sprawie autentyczności dokumentów spory między badaczami trwają nie od dziś (Pyl 1888).

Wzrost zainteresowania przeszłością Pomorza, szczególnie epoką starożytną i wieków średnich, przypada na początek XVIII wieku. Silny nurt skupiał historyków oraz miłośników Pomorza i inspirował do poszukiwania śladów, pamiątek czy dowodów dawnej przeszłości. W tę właśnie akcję Pristaff włączył się zapewne podczas swojej obecności na Pomorzu Gdańskim. Po powrocie i zwolnieniu z wojska w 1732 roku nawiązał kontakty w Greifswaldzie i Szczecinie z ówczesnymi wybitnymi historykami, głównie z profesorami uniwersytetu greifswaldzkiego Albertem Georgiem von Schwartz² i Augustem von Balthasar, a także ze znanym z zamiłowania do przeszłości burmistrzem Szczecina Matthiasem Heinrichem von Liebherr.

W 1735 roku Pristaff rozesłał po całym Pomorzu komunikat, aby w związku z gromadzeniem pamiątek historycznych, między innymi przez Uniwersytet w Greifswaldzie, informacje o wszelkich dokumentach, rycinach, mapach i planach oraz innych zabytkach historycznych, przekazywać bezpośrednio do niego. W jego staraniach dotarcia do tych materiałów pomogły mu z pewnością także rekomendacje, jakich udzielił mu zarówno generalny superintendent Pomorza pruskiego Johann Gottfried Hornejus, jak i generalny superintendent Pomorza szwedzkiego Timotheus Lütke mann. W pisemnym poleceniu nakazywali wszystkim prepozytom i pastorom pomorskim nie tylko przekazywanie Pristaffowi pamiątek przeszłości, ale i udzielania wszelkiej pomocy (Oelrichs 1770: 102–103).

W czasie swych licznych podróży w poszukiwaniu zabytków na terenie całego Pomorza, Pristaff zebrał ich zapewne wiele dla swoich mocodawców. W jego ręce trafiały monety, napisy runiczne, dzieła historyczne, malarskie, kartograficzne, dyplomy średniowieczne. Za swój wysiłek otrzymywał wprawdzie wynagrodzenie, zapewne jednak nadszedł moment, gdy zabrakło cieka-

² A. G. Schwartz był nie tylko historykiem, ale i miłośnikiem zabytków słowiańskich na Pomorzu i w Meklemburgii. Szczególnym obszarem jego zainteresowań stała się toponomastyka pomorska. Warto dodać, że np. polemizował z Micraeliusem, wywodzącym nazwę Pomorza od „Bohm-Marck”, „Bohm-Marsche”, co miało oznaczać ‘kraj drzew i lasów’, przychylając się w tej kwestii do stanowiska innego historyka – Hartknocha, który wykazał pochodzenie nazwy z języka polskiego jako „po-morze”, czyli ‘kraj leżący przy morzu’. Schwartz nie posługiwał się biegle językami słowiańskimi, w tym polskim, kaszubskim i rosyjskim, w swoich badaniach zasięgał porad u ówczesnych „znawców”, jak np. u proboszcza Su(s)milcha czy H. E. Buggenhagena, który język rosyjski opanował podczas wieloletniej niewoli na Syberii (zob. Raab 1955/56: 376–379).

wych, dotychczas nieznanymi zabytków. Być może wówczas to nasz bohater zaczął je sam tworzyć i sprzedawać, dokonując tym samym fałszowania źródeł historycznych, samodzielnie preparując „nieznane dotąd” dyplomy średnio-wieczne, kroniki, rysunki, plany, mapy, a także ikonograficzne przedstawienia nieistniejących pomorskich pomników kultury materialnej. W ciągu zaledwie czterech lat działalności spod ręki Gottlieba Samuela Pristaffa wyszło kilkadziesiąt fałszykatów i fałszerstw wszelkiego rodzaju źródeł do dziejów Pomorza w średniowieczu, a także odnoszących się do XVI i XVII wieku.

Jako barwny przykład na fantazję i rozmach Pristaffa w „tworzeniu” źródeł warto przywołać sprawę odnalezionych przez niego dwóch rzekomych brakteatów z Arkony. Pierwszy, wykonany z miedzi, opatrzony był rysunkiem konia i napisem runicznym „Arkona”; drugi, w formie mniejszej od poprzedniej blaszki, wykonanej z niskiej próby srebra, zawierał jedynie napis runiczny „Arkona”. Oba brakteaty, jak twierdził sam Pristaff, zostały przez niego znalezione na plaży we wsi Drewolk (obecnie Drewoldke) na Rugii, położonej kilka kilometrów na południe od miejsca, w którym znajdowała się świątynia słowiańska (Eggers 1968: 11–12). „Starożytnie znalezisko” sprzedał Schwartzowi w 1732 bądź w 1733 roku. Jak wykazał później Giesebrecht (1850: 187), oba brakteaty były fałszykatami, wykonanymi przez Pristaffa na podstawie opublikowanej w 1642 roku pracy duńskiego historyka Ole Worma (Krieg, Mohr 1999: 39–49), który w „Monumenta Danica” opisał bowiem odnaleziony w 1624 roku szwedzki kamień runiczny z Tullstorp (Eggers 1968: 12, przypis 13). Praca Worma zakupiona została przez Uniwersytet w Greifswaldzie na początku XVIII wieku i wszystko wskazuje na to, że Pristaff sięgnął do tego opracowania, a kamień runiczny z Tullstorp stanowił dla niego inspirację w spreparowaniu starożytnych brakteatów z Arkony.

2. Kolekcja fałszywych źródeł ikonograficznych Pristaffa do historii Pomorza ze spuścizny Carla Weyerganga w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie

Część spuścizny Pristaffa odnaleźć można współcześnie między innymi w szczecińskim Archiwum Państwowym (dalej: AP Szczecin). Propozycję zakupu archiwaliów zgromadzonych przez Carla Weyerganga, bankiera ze Stralsundu, archiwum w Szczecinie otrzymało w październiku 1883 roku, a kolekcję archiwaliów składającą się z 13 pozycji inwentarzowych zakupiło 6 listopada i włączyło do zasobu jako Zbiór Weyerganga. Archiwalia obejmowały rękopisy i starodruki – były wśród nich przede wszystkim listy lenne i nominacje na urzędy, a także zarządzenia z XVI–XVIII wieku. Po rozpoznaniu ich przynależności zespołowej zostały włączone do właściwych zespołów archiwalnych,

a nawet przesłane do innych archiwów – w Marburgu i Magdeburgu. Jedynie z dwóch wiązek (*Convolute*) zawierających rysunki i ilustracje utworzono odrębną kolekcję Carla Weyerganga. Od 1945 roku stanowi ona fragment zbioru Rękopisy i Spuścizny w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie.

Kolekcja Weyerganga składa się z 40 ilustracji i dzieli się wyraźnie na dwie części. Na pierwszą składa się siedem portretów wykonanych w technice miedziorytniczej, a które są ilustracjami do książek opublikowanych przez wydawnictwo braci Schumannów w Zwickau. Druga część, prezentowana obecnie także na stronie internetowej Archiwum Państwowego w Szczecinie jako skany, składa się z 28 rękopiśmiennych rysunków pochodzących z XVIII wieku. Stanowią je wielobarwne i jednobarwne obrazy na papierze, przedstawiające głównie wyobrażenia dawnych mieszkańców Pomorza oraz duchownych z okresu średniowiecza z diecezji kamieńskiej³.

Wśród sfalszowanych obiektów znajduje się także seria rysunków przedstawiająca najdawniejszych mieszkańców Pomorza, duchownych pomorskiego Kościoła oraz pomniki kultury, w tym świątynię Światowida w Arkonie⁴. Pochodzić one miały – według Gottlieba Samuela Pristaffa – z nieznanego egzemplarza *Kroniki Słowian* Helmolda, ze zbiorów Biblioteki Elektorów Saksońskich w Dreźnie, a przede wszystkim z wymyślonych przez niego kronik: Lazia, Marstalleriego czy mnicha Barnharda z wyspy Rugii.

3. Adam Gerschovius i jego „Beschreibung der verstörten Städte, Schlösser etc. in Pommern”, czyli widoki miast pomorskich Pristaffa

Ryzykowna i przewrotna działalność Pristaffa została dość wcześnie rozpoznana przez jego głównego mocodawcę, prof. Alberta Georga von Schwartz z Greifswaldu (Schwartz 1740: 1079–1080). Schwartz nabrał pierwszych wątpliwości po dostarczeniu przez Pristaffa dyplomu, datowanego na 1105 rok, którego wystawcą miał być książę pomorski Świętobor. Dokument sporządzony w języku polskim Schwartz przekazał do zaopiniowania znanemu historykowi Fryderykowi von Dreger, który wykazał liczne nieścisłości – m.in. odniósł się do języka sporządzenia dokumentu, jego zbyt współczesnego stylu i brzmienia – i w efekcie stwierdził, że dyplom jest falsyfikatem (Raab 1955/56: 381).

³ Drugi „egzemplarz” zbioru barwnych rysunków, zatytułowany „Abbildungen Alt-Pommerscher Götzen, der alten Bewohner des Landes und der Grabsteine des Fürsten, von Svantibor bis auf Herzog Franz von Stettin”, znajduje się w zbiorach biblioteki uniwersyteckiej w Greifswaldzie (Raab 1955/56: 381).

⁴ Skany omawianych rysunków z kolekcji Carla Weyerganga zostały udostępnione na stronie Archiwum Państwowego w Szczecinie: Szczecin.ap.gov.pl/pl/slowianie, dostęp 2 V 2013 r.

Wiele wnikliwej uwagi poświęcił mu także dr Johann Carl Conrad Oelrichs, który w *Fortgesetzte Historisch-Diplomatische Beyträge zur Geschichte der Gelehrten besonders im Herzogthum Pommern*, wydanej w Berlinie w 1770 roku, przestrzegął wszystkich badaczy przed fałszywymi źródłami, podając biografie i rozpoznany dorobek poszczególnych fałszerzy.

Według Oelrichsa, Pristaff stworzył 25 opisów i dokumentów historycznych oraz 16 planów, map i rysunków, które w większości ujrzały światło dzienne pod jego nazwiskiem. Wśród nich znaleźć można między m.in. historyczne dokumenty biskupstwa kamieńskiego, opisy miast (m.in. Karlina, Anklam, Wolina, Stralsundu), stosunków hydrologicznych na Pomorzu („Hydrographia Pomeraniae”), dendrologiczny Pomorza („Dendrographia Pomeraniae”), a także objaśnienia słownictwa wenedzkiego i słowiańskiego, znanego z historii pomorskiej („Erklaerung einiger Wendischen und Sclavonischen Wörter, welche in der Pommerschen Historie vorkommen”).

Z punktu widzenia tematu tego tekstu interesujący jest dziennik z podróży po Rugii, jedno z „dzieł” Pristaffa, zatytułowany „Reise-Journal von Rugen unter dem Namen A. T. (Torstensohn)”. W jego treści pojawia się postać niejakiego Adama Gerschoviusa (Oelrichs 1770: 103–106)⁵. Jak się jednak okazuje, jest to jedyna wzmianka w historiografii o tej postaci, dla której Pristaff zarezerwował rolę autora „Beschreibung der verstörten Städte, Schlösser etc. in Pommern”. Historyczny opis zniszczonych w wyniku wojny trzydziestoletniej pomorskich miast i zamków miał bowiem wyjść właśnie spod pióra Gerschoviusa.

Manuskrypt, którego autorem był jakoby ów legendarny Adam Gerschovius, miał powstać w Gdańsku w 1670 roku. Kwerenda archiwalna wykazała, iż opis do czasów współczesnych zachował się co najmniej w trzech egzemplarzach i to w rękopisach właśnie. Jeden z nich przechowywany jest obecnie w Archiwum Krajowym w Greifswaldzie w zbiorze rękopisów⁶, drugi – egzemplarz burmistrza Szczecina Liebherra – w AP w Szczecinie⁷, trzeci natomiast w bibliotece uniwersyteckiej w Greifswaldzie (Raab 1955/56: 381).

Pełen tytuł dzieła „Historische und geographische Beschreibung aller verstörten Städte, Schlösser...” można przetłumaczyć jako „Opis historyczny i geograficzny wszystkich zniszczonych miast, zamków, osad, wsi, dóbr, w tym klasz-

⁵ „Dieses betrugliches Nachwercks hat nicht weniger von Schwartz am angef. O. Meldung gethan. Der hier gennante erdichtete Gerschov bezieht sich auf des vorhergehenden A. T. Beschreibung, ungleichen auf eines Monchs Bernhardi Chronicom wenn, er wass sagt, dabey er sich wohl selbst vorgestellt, dass man es ihm auf sein blosses Wort nicht gleuben mochte. Aber es weis niemand etwas von dieser Chronik”.

⁶ LAG, Rep. 40 – Handschriften, Rep. III Nr. 231b, 231 Blatt.

⁷ AP Szczecin, Rękopisy i spuścizny, sygn. 1023.

tornych całego kraju pomorskiego, na podstawie wiarygodnych dokumentów, kronik i pism z wielkim trudem zebranych, wzbogaconych także kopiami starożytnych rysunków dla większego objaśnienia, sporządzony przez Adama Gerschoviusa w Gdańsku 1670 roku”. Opiszem objęte zostały przez autora 103 miejscowości – realne i legendarne – głównie z Pomorza Przedniego, ale także z Tylnego oraz Królestwa Polskiego: Arcona, Arnshopa, Bogustia, Bunitz, Belbuck, Brandshagen (Barontshagen), Bucko, Bins, Belgard, Brode, Bergthom Brode, Brüssow, Boizenburg, Carentza, Cartelow, Caseburg, Casimirsburg, Colpi, Cummero, Campe, Crummin, Colbatz, Dargersdorff, Dargun, Dobran, Dodona, Eldenau Hilda, Gardiss, Gotha, Gulzow, Gützkow, Gristow, Hiddensee, Hilda, Jago, Jasenitz, Jvenack, Julin, Klempenow, Kentz, Lacizburg, Lebbin, Lutitz Loitz, Löckenitz, Ludevigsburg, Meserow, Mirchow, Mariethron, Marien Paradiess, Marienflies, Nackel, Nasso, Neuensund, Neugard, Oderberg, Oderburg, Oliva, Pansin, Pyla, Pencun, Pirgast, Pudagla, Qvarckenburg, Radegast, Ralo, Ramin, Ratze, Rügigard, Rethra, Rugium, Stargard, Sunnonia, Samelding, Sarvenitz, Sucko, Stolpa, Sartovitz, Sveitz, Satzig, Stolzenburg, Stübbenkammer, Tirschau alias Derschow, Torgelow, Vercknitz, Vadam alias Dam, Villmenitz, Verchen, Villen, Virin, Viritz, Useza, Usnam (Use-dom), Wald, Witto, Wyke, Wissegard, Wineta, Wusseken, Wrangelsburg, Zanthier, Zizina, Zantock, Zarneckow⁸.

Spośród miast Pomorza Zachodniego tylko kilka miejscowości zostało umieszczonych w zestawieniu Pristaffa, a kryterium doboru trudno jednoznacznie określić. Dość, że znalazł się tutaj Białogard, Kazimierz Pomorski czy Osieki Koszalińskie. Szczególnie ostatniej z miejscowości autor poświęcił sporo miejsca, podając za Danielem Cramerem i jego *Das Grosse Pomrische Kirchen Chronicon* z 1628 roku opis cudu krwawiącej hostii, jaki miał mieć miejsce w tamtejszym kościele z udziałem członkini rodu właścicieli wsi von Bulgrinów, dawniej Bartuszkiewiczów, dzięki któremu to zdarzeniu miejscowość ta do czasu reformacji miała być także miejscem pielgrzymek (Gerschovius 1670: 185–188; Łysiak 2010: 104–107 – tu opis cudu).

Egzemplarz Liebherra, przechowywany w AP w Szczecinie, jest bogatszy od tego z zasobu LAG o dodatkowe siedem stron, opisanych przez autora jako „Einige Anmerckungen”. Z ich treści wynika, że zawierał on dodatkowo „Abrisse und Zeichnungen”, w tym między innymi rysunki dawnych mieszkańców Pomorza narodowości wendyjskiej, wzorowanych na rysunkach zawartych w kronice Helmolda. Zapewne są to te same rysunki, które przejęte zostały do AP Szczecin w kolekcji Weyerganga, o czym była mowa powyżej.

Z kolei kolekcja barwnych, odręcznych widoków miast tworzy odrębną jednostkę w zbiorach greifswaldzkich i jest zatytułowana „Abbildung aller pommersch- und rugianischer Städte, wie sie alters und itzo beschaffen”, czy-

⁸ Miejscowości wg wykazu Pristaffa/Gerschoviusa (1670: 229–230 wg foliacji).

li „Widoki wszystkich miast pomorskich i rugijskich, jak dawniej i obecnie się prezentują”. Na tę kolekcję składają się widoki 69 miejscowości z terenu Pomorza Tylnego (Zachodniego) i Przedniego⁹. Kolekcja zachowana jest w dwóch egzemplarzach: jeden znajduje się w Archiwum Krajowym w Greifswaldzie (Rep. 40 III Nr. 231 fol. 257), drugi – w bibliotece Uniwersytetu w Greifswaldzie w zbiorze rękopisów (Sign. 2° Ms 270) (Biederstedt 1989: 78, przypis 8).

Dla każdej z miejscowości na odrębnej karcie formatu około 200 × 300 mm sporządzone zostały rysunki, zawierające dwa widoki tej samej miejscowości w ujęciu pionowym (tabl. X, XI). Jak wynika ze strony tytułowej tego luźnego zbioru, obrazy mają ilustrować tę samą miejscowość w różnych okresach historycznych. Do kolekcji nie dołączono jednak żadnego komentarza, brak także jakichkolwiek adnotacji i odwołań w przywołanym powyżej „Historische und geographische Beschreibung aller verstöreten Städte, Schlösser...”, z których mogłoby wynikać, o jakim dawnym i obecnym czasie mowa. Przyjmując, że Pristaff opatrzył swój „Historyczny opis...” rokiem 1670, możemy przypuszczać, że widok zamieszczony w górnej części rysunku jest według autora ujęciem miejscowości z początku bądź połowy XVII wieku, czyli przed albo w trakcie wojny trzydziestoletniej (1618–1648). Poniżej z kolei widzimy ujęcie tego samego miejsca, z tej samej perspektywy, ale mające zobrazować stan rzeczy z okresu późniejszego, jak się powszechnie przypuszcza – po wojnie trzydziestoletniej (Biederstedt 1989: 78), na co miałyby wskazywać stosunkowo niewielkie różnice w widokach poszczególnych miast. Zapewne autor faktycznie sięgał do znanych mu wizerunków z tego okresu. Część z kolei stanowi zapis miejsc z przełomu XVII i XVIII wieku, czyli z czasów, kiedy żył i działał nasz bohater. Wiele z tych miejsc, jak np. Anklam, Greifswald czy Szczecin znał z pewnością bardzo dobrze z autopsji.

Przyjrząwszy się bliżej omawianym rysunkom, już na pierwszy rzut oka można dostrzec, jak niewielkie i mało detaliczne w większości przypadków są to różnice. W zestawieniu tych obrazów z widokami Wohlfarta, znanymi z mapy Lubinusa, wątpliwości w wielu przypadkach nie będzie budzić także główne źródło inspiracji dla tej twórczości. Spośród 69 miejscowości, dla których Pristaff przygotował rysunki, 28 występuje wyłącznie u Lubinusa i trzy wyłącznie u Meriana. Z kolei u wszystkich trzech autorów pojawia się wspólnych 17 miejscowości. Dla 21 Pristaff sporządził widoki samodzielnie, być może czerpiąc inspiracje z innego, nieznanego mi źródła, ale także z własnych doświadczeń i znajomości miejsc, które przerosił następnie na papier (tabela 1).

Jeżeli weźmiemy pod lupę dość nieudolny artystycznie i technicznie widok zamieszczony w górnej części rysunku i jego równie mało udane i niestaranne wyobrażenia w innym okresie historycznym, widoczne na rysunku poni-

⁹ Ich nazwy zawiera wykaz miejscowości występujących u Lubinusa, Meriana i Pristaffa, znajdujący się na końcu tekstu.

żej, można nawet mówić o swoistym plagiacie. To samo ujęcie, z tej samej perspektywy, rysunek nakreślony niestaranną kreską w ołówku, wypełniony nie dbale kilkoma barwami akwareli nie wnosi nic do naszej wiedzy o tych miejscach ponad to, co w swoim przekazie możemy odczytać z wiarygodnych źródeł ikonograficznych, jakimi pozostaje mapa Lubinusa czy widoki Meriana.

Mimo że omawiany materiał ikonograficzny nie jest spójny z miejscowościami, które występują we wcześniej przywołanym pisemnym opisie historycznym Gerschoviusa, w którym nie ma odwołań do kolekcji widoków miast, na podstawie analizy i porównania sposobu zapisu i rysunku raczej nie budzi wątpliwości stwierdzenie, iż zarówno tekst, jak i ikonografia wyszły spod ręki tego samego autora, czyli Gottlieba Samuela Pristaffa, i zostały sporządzone przez niego jako falsyfikaty w czasach, kiedy żył i „tworzył”, a więc w latach 30. XVIII wieku (Biederstedt 1989: 78).

O tym, że zdemaskowanie większości falsyfikatów i fałszerstw Pristaffa nastąpiło wkrótce po jego śmierci, już wspomniałam. Autorstwo Pristaffa omawianej kolekcji rysunków i opisów miast pomorskich w późniejszych latach stwierdził m.in. Theodor Pyl (1887: 1302)¹⁰, wybitny XIX-wieczny historyk pomorski oraz autor biogramu Pristaffa do *Allgemeine Deutsche Biographie* (Pyl 1888).

Zakończenie

Wraz z podjętymi w XX wieku badaniami nad dziejami opactwa bukowskiego ponownie zainteresowano się działalnością fałszerską Pristaffa. Wnikliwa analiza falsyfikatów dyplomów wykonanych w latach 30. XVIII wieku przez naszego bohatera pozwoliła na bliższe poznanie rozległej wiedzy autora, a także na odkrycie jego biegłości i warsztatu pisarskiego¹¹.

„Dorobek” Pristaffa został poddany miazdzącej krytyce naukowej już w XVIII wieku, wkrótce po jego śmierci. Mimo to zachowane pristaffiana nadal pozostają intrygującym źródłem, którego wartość historyczna i informacyjna wzbudza współcześnie zainteresowanie głównie jako ciekawostka. Może jednak dostarczyć także wielu informacji na temat sporządzania w XVIII

¹⁰ [...] handelt es sich bei der Historischen und geographischen „Beschreibung aller verstörten Städte Schlösser Flecken Dörfer und anderer Merkwürdigen Örter, ingleichen derer Feld Kloster des ganzen Pommerlandes, aus alten glaubwürdigen Uhrkunden, Chroniken und Schriften mit großen Fleiße verfasset auch mit aus der Antiquität herfurgesuchten Abrissen zu mehrere Beluchtung zusammen getragen durch M. Adam Gerschovium in Danzig” [...] um eine Pristaffsche Fälschung.

¹¹ Chociażby Popielas-Szultka (1983) w sprawie autentyczności dokumentu wystawionego dla cystersów bukowskich datowanego na 5 listopada 1263 r., poddanego analizie w związku z badaniem wiarygodności dwóch dyplomów z datami 1285 i 1375, których autorstwo przypisuje się Pristaffowi.

wieku falsyfikatów, a także rozpoznać inne, nieznane i nierozpoznane dotychczas „źródła”, które wyszły spod jego ręki. Z kolei za Raabem (1955/56) można stwierdzić, że Pristaff uzmysłowił badaczom, głównie niemieckim, że nie należy pomijać znajomości języków słowiańskich i historii narodów słowiańskich w badaniach pomorskich. Przyznaje też, że działalność fałszerska Pristaffa i jej wytwory przyczyniły się do rozwoju krytyki źródeł jako metody badań naukowych oraz dyplomatyki jako jednej z nauk pomocniczych historii, niezbędnych, jak się okazuje, także w pomorskich badaniach historycznych.

Brak aktualnych i wyczerpujących badań biograficznych oraz źródłoznawczych na temat aktywnej działalności Pristaffa i jego nadal nie do końca rozpoznanego dorobku sprawia, że w historii tego ciekawego Pomorzanina chyba ciągle jeszcze pozostaje wiele do odkrycia.

Tabela 1. Wykaz miejscowości występujących u Lubinusa, Meriana i Pristaffa

Lp.	Lubinus (1618)	Merian (1652)	Pristaff (po 1670)	Miejscowości występujące			
				u Lubinusa i Pristaffa	u Meriana i Pristaffa	u Lubinusa, Meriana i Pristaffa	tylko u Pristaffa
1.	Ancklam	Ancklam	Ancklam			×	
2.	Bahnen		Bahn	×			
3.	Barth	Bardt	Barth			×	
4.	Belgardt		Belgard	×			
5.	Bergen in Ruigen		Bergen in Rügen	×			
6.		Bärwalde	Berwalde		×		
7.	Bublitz		Bublitz	×			
8.	Butow		Büto(w)	×			
9.	Camin		Camin	×			
10.	Colbergk	Colbergh	Colberg			×	
11.	Corlin	Cörlin	Cörlin			×	
12.	Cößlin		Cöslin	×			
13.			Daber				×
14.	Damgarten	Damgarten	Damgard			×	
15.	Dam	Damm	Damm			×	

Lp.	Lubinus (1618)	Merian (1652)	Pristaff (po 1670)	Miejscowości występujące			
				u Lubinusa i Pristaffa	u Meriana i Pristaffa	u Lubinusa, Meriana i Pristaffa	tylko u Pristaffa
16.	Demmin	Demmin	Demmin			×	
17.	Frantzburg		Franzburg	×			
18.			Freienwalde				×
19.	Garz		Garz an der Oder	×			
20.			Garz in Rügen				×
21.			Gingst				×
22.	Golnow		Gollnow	×			
23.	Griffenberge		Greifenberg	×			
24.	Greiffenhagen		Greiffenhagen	×			
25.	Grijphiswaldt	Greiffswaldtt	Greifswald			×	
26.	Grimmen	Grimmen	Grymm			×	
27.	Gutzkow		Gutzkow	×			
28.			Gülzo(w) / Gulzo(w)				×
29.	Iacobshagen		Jacobshagen	×			
30.			Jarmen				×
31.			Labes				×
32.			Lassan				×
33.	Lauwenburgk		Lauenburg	×			
34.	Leba		Leba	×			

Pristaff i jego widoki miast pomorskich

Lp.	Lubinus (1618)	Merian (1652)	Pristaff (po 1670)	Miejscowości występujące			
				u Lubinusa i Pristaffa	u Meriana i Pristaffa	u Lubinusa, Meriana i Pristaffa	tylko u Pristaffa
35.	Loitz	Loitz	Loitz			×	
36.			Massow				×
37.			Naugard				×
38.	Newen Stettin		Neustetin	×			
39.	Pasewalck	Pasewalck	Pasewalck			×	
40.		Penkun	Pencun		×		
41.			Plate				×
42.			Polnow				×
43.			Polzin				×
44.			Pöliz				×
45.	Piritz	Pyritz	Pyritz			×	
46.			Ratzebuhr				×
47.			Regenwalde				×
48.	Richten- berg		Richten- berg	×			
49.			Rummels- burg				×
50.	Rugenwalde		Rügenwal- de / Ru- genwalde	×			
51.			Sagard				×
52.	Schlage		Schlave	×			
53.	Stargardt		Stargard	×			
54.	Alten Stettin	Stetin	Alt Stet(t)in			×	
55.	Stolpe		Stolpe	×			

Lp.	Lubinus (1618)	Merian (1652)	Pristaff (po 1670)	Miejscowości występujące			
				u Lubi- nusa i Pristaffa	u Meriana i Pristaffa	u Lu- binusa, Meriana i Pristaffa	tylko u Pristaffa
56.			Stramehl				×
57.	Stralsundt	Stralsund	Stralsund			×	
58.	Treptow		Treptow an der Rege	×			
59.	Treptow an der Tollense		Treptow an der Tollensee	×			
60.	Tribsees		Tribbesee	×			
61.	Uker- münde	Uker- münde	Ucker- munde			×	
62.	Usedohm	Usedomb	Usedom			×	
63.			Wangerin				×
64.			Warpe				×
65.		Werben	Werben		×		
66.	Wolgast	Wollgast	Wolgast			×	
67.	Wollin oder Iulina		Wollin	×			
68.	Zachan		Zachan	×			
69.	Zanow		Zano(w)	×			
Razem				28	3	17	21

Bibliografia

- BIEDERSTEDT R. 1989. Echte und unechte ältere Greifswalder Stadtansichten, *Baltische Studien* 75: 77–84.
- EGGERS H. J. 1968. Wikinger-Runen aus Pommern, *Baltische Studien* 54: 7–13.
- GERSCHOVIUS A. [Pristaff G. S.] 1670. *Historische und geographische Beschreibung aller verstörerten Städte, Schlösser, Flecken, Dörfer und anderer merkwürdigen Oerter, ingleichen derer Feld-Clöster des gantzen Pommmerlandes, aus alten glaubwürdigen Urkunden, Chronicken und Schrifften mit großen Fleiße vefasset auch mit aus der Antiquität herfürgesuchten Abrissen zu mehrer Beleuchtung zusammen getragen.*
- GIESEBRECHT L. 1850. Archäologische Untersuchungen von Ludwig Giesebrecht. 24. Pristaff als Archäolog (Zusatz zu Nr. 18), *Baltische Studien* 1: 185–188.
- KRIEG G., MOHR L. 1999. Der „Runenstein“ von Drewoldke auf der Insel Rügen – das Produkt eines Fälschers aus dem 18. Jahrhundert und sein schwedisches Vorbild in Tullstorp/Provinz Skane, [w:] *Steinkreuzforschung. Studien zur deutschen und internationalen Flurdenkmalforschung*, hrsg. von Rainer H. Schmeissner, Band Nr. 10 (Monographienreihe), Regensburg: 39–49.
- ŁYSIAK W. 2010. *Święta przestrzeń. O pielgrzymkach, pielgrzymowaniu, miejscach pielgrzymkowych i pobożności ludowej w dawnym Księstwie Pomorskim*, Poznań: Wydawnictwo „Eco”.
- MERIAN M., ZEILER M. 1652. *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae [...]* das ist Beschreibung der Vornembsten und bekantisten Stätte vnd Plätz in dem [...] Churfürstenthum vnd March Brandenburg: vnd dem Hertzogtum Pommern, zu sampt einem doppelten Anhang, 1. Vom Lande Preussen vnnnd Pomerellen. 2. Von Lifflande vnnnd Selbige beruffenisten Orten, Franckfurt am Mayn: in Druck gegeben unndt Verlegt durch Matthaei Marian Seel. Erben, Zbc.ksiaznica.szczecin.pl/dlibra/docmetadata?id=265&from=publication& [dostęp 30 IV 2013].
- OELRICHS J. C. C. 1770. *Fortgesetzte Historisch-Diplomatische Beyträge zur Geschichte der Gelehrten besonders im Herzogthum Pommern*, Berlin: Verl. der Buchh. der Realschule.
- POPIELAS-SZULTKA B. 1983. Pristaffiana bukowskie datowane na XIII i XIV wiek, *Rocznik Koszaliński* 23: 23–34.
- PYL T. 1887. *Geschichte der Greifswalder Kirchen und Kloster, sowie ihrer Denkmäler. Nebst einer Einleitung vom Ursprunge der Stadt Greifswald*, Teil 3, „Vereinschrift der Rügisch-Pommerschen Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde”, Greifswald, Bindewald.
- PYL T. 1888. Pristaff, Gottlieb Samuel, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, R. F. von Liliencron (hrsg.), vol. 26, Leipzig: Duncker & Humblot, 601–602. Deutsche-biographie.de/sfz97438.html [dostęp 2 V 2013].
- RAAB H. 1955/56. Die Anfänge der slawistischen Studien im deutschen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung von Mecklenburg und Vorpommern, *Wissenschaftliche Zeitschrift der EMA Universität Greifswald* 4/5: 340–402.
- SCHWARTZ A. G. 1740. *Versuch einer pommersch- und rügianischen Lehn-Historie*, Greifswald: Struck.

Gottlieb Samuel Pristaff und seine Ansichten von pommerschen Städten

Zusammenfassung

Die ältesten Ansichten pommerscher Städte erwecken heute wegen ihres historischen Wertes großes Interesse. Da die pommerschen Herzöge regen Anteil daran zeigten, konnte mit ihrer Hilfe bei der Entwicklung der Kultur und der ikonographischen Kunst der pommerscher Kartograph Eilhard Lubinus im 17. Jh. eine Pommernkarte hinterlassen. Die 46 Ansichten pommerscher Städte stammen von Wohlfahrt. Eine weitere ausgezeichnete Quelle ist das ikonographische Werk von Matthäus Merian *Topographia Germaniae* mit 24 Stadtansichten. Zwischen den anerkannten Ikonographen befinden sich solche, deren Beitrag zur Geschichte Pommerns zweifelhaft ist.

Gottlieb Samuel Pristaffs kontroverse Hinterlassenschaft wird von Historikern sehr kritisiert (gest. 1736 in Anklam). Dieser „bunte“ Pommer bediente sich der slawischen (auch kaschubischen) Sprache, hatte Kontakt mit Wissenschaftlern in Stettin und Greifswald. Er fertigte gefälschte Bilder von historischen pommerschen Denkmälern an. Der Autor dieser Fälschungen war für die damalige Zeit sehr talentiert, nicht nur als Dokumentenfälscher. Er erstellte selbst erfundene Dokumente mit ausgedachten Quellenangaben. Erst der Vergleich der gefälschten „Pristaffias“ mit echten Dokumenten ermöglichte es, geschichtliche Realien aufzudecken. Die Autorin analysierte das Werk, das von Pristaff sein sollte „Historische und geographische Beschreibung aller verstoereten Städte, Schloesser, Flecken, Dörfer und anderer merkwürdigen Oerter, ingleichen derer Feld-Clöster des Gantzen Pommerlandes, aus alten glaubwürdigen Urkunden, Chronicken und Schriften mit großen Fleiße vefasset auch mit aus der Antiquität herfürgesuchten Abrissen zu mehrer Beleuchtung zusammen getragen“. Es befindet sich im Landesarchiv Greifswald. Außer Beschreibungen enthält das Werk 69 bunte Ansichten pommerscher Städte, je zwei aus verschiedenen historischen Abschnitten. Das Manuskript soll 1670 in Danzig entstanden sein, der Name des Autors Adam Gerschovius, alles frei erfunden von G. S. Pristaff.

Die „Errungenschaft“ Pristaffs wurde schon im 18. Jh. einer scharfen Kritik unterworfen. Jedoch die noch vorhandenen Pristaffiana bleiben weiterhin interessant für Wissenschaftler, denn sie vermitteln wertvolle Informationen über Fälschungen aus dem 18. Jh. Nach Raab (1955/56) hatten auch das Gutes die Fälschungen Pristaffs: sie zeigten den pommerschen Historikern, dass eine Diplomatie als wissenschaftliche Disziplin, wie man sie damals bewusst zu begann, für einen einst von Slawen bewohnten raum ohne Kenntnis der slawischen Sprachen und ihrer Geschichte schlecht möglich ist.

Die Lebensgeschichte dieses interessanten Pommer ist würdig, untersucht zu werden. Es fehlen viele Angaben über seine Tätigkeiten und sicherlich bleibt noch viel zu entdecken.

X. Widoki Darłowa wg Gottlieba Samuela Pristaffa alias Adama Gerschoviusa; Landesarchiv Greifswald

XI. Widoki Sławna wg Gottlieba Samuela Pristaffa alias Adama Gerschoviusa; Landesarchiv Greifswald